

Criticism and investigation of tourism capacities of Ali Qoli Agha Moqfat in Isfahan

maryam goli*
Faeze Jokar**

۸۷

Abstract

The capacity of the Waqf institution throughout the history of Islamic civilization has made it so that nowadays we can hardly find a city or neighborhood where there is no Moqfat building. The existence of these buildings, which sometimes still have their function due to their Waqf, is one of the important socio-cultural capacities in the urban structure which in addition to strengthening social capital and religious identity, can be transformed into special capacities for the development of the tourism industry. In the meantime, the collection of "Ali Qoli Agha" Moqfats in Bid Abad neighborhood of Isfahan, which has been revived with the efforts of Isfahan Municipality, is a good example of this, which has been able to be introduced as one of the tourist attractions of Isfahan city. The presence of a bathhouse, bazaar, mosque, religious school, Zurkhaneh, etc and its important Waqf-Nameh for many years has contributed to the preservation and prosperity of these places; It can become a suitable model for the revival of other similar centers in Islamic Iran. This article, which is written with a descriptive-analytical approach and library-documentary study, aims to introduce this collection and its Waqf-Nameh and it intends to explain the solutions, suggestions and criticisms for the better use of these types of collections in order to revive the tourism industry with the focus on religious Moqfat.

Key words: Waqf, Moqfat, Isfahan, Ali Qoli Agha, Bid Abad, tourism.

* Master of History of Islamic Iran
m.g70esf@yahoo.com

** Library expert
Seyed1276187602@gmail.com

نقد و دراسة الامكانيات السياحية لأوقاف علي قلي آغا في أصفهان

مريم گلي*
فائزه جوکار**

الخلاصة

إن امكانية مؤسسة الوقف عبر تاريخ الحضارة الإسلامية جعلت من الصعب العثور على مدينة أو حي لا يوجد فيه وقف. إن وجود هذه المباني، التي لا تزال في بعض الأحيان تعمل بسبب احتضان الوقف لها، هو أحد القدرات الاجتماعية والثقافية المهمة في البنية الحضرية، والتي، بالإضافة إلى تعزيز رأس المال الاجتماعي والهوية الدينية وبنظرة صحيحة يمكن ان تكون لها قدرة خاصة في تطوير صناعة السياحة و في نفس الوقت تعتبر مجموعة (على قلى آغا) للأوقاف في حي بيد آباد في أصفهان، والتي تم إحيائها بجهود بلدية أصفهان مثلاً جيداً على ذلك، و التي تمكنت من تقديمها كأحد المعالم السياحية الجذابة في أصفهان. إن وجود الحمام و البازار و المسجد و المدرسة الدينية و الزورخان و غيرها، و وقفها المهم الذي ساهم لسنوات عديدة في الحفاظ على هذه الأماكن و ازدهارها، يمكن أن يكون نموذجاً مناسباً لإحياء مراكز أخرى مماثلة في إيران الإسلامية يهدف هذا المقال، الذي كتب بالمنهج الوصفي التحليلي و الدراسة المكتبية الوثائقية إلى التعريف بهذه المجموعة ، كما يهدف إلى تقديم الحلول و المقترحات و الانتقادات لاستغلال أفضل لهذا النوع من المجموعات من أجل إحياء صناعة السياحة مع توضيح مركزية الأوقاف الدينية

الكلمات المفتاحية: الوقف، الأوقاف، أصفهان، علي قلي آغا، بيد آباد، السياحة.

*. ماجستير في تاريخ إيران الإسلامية
m.g70esf@yahoo.com

** بكالوريوس مكنتات
Seyed1276187602@gmail.com

نقد و بررسی ظرفیت‌های گردشگری موقوفات علی‌قلی آقا در اصفهان

مریم گلی*
فائزه جوکار**

مقاله پژوهشی

چکیده

ظرفیت نهاد وقف در طول تاریخ تمدن اسلامی باعث گردیده که امروزه کمتر شهر و محله‌ای را بیابیم که در آن بنای موقوفه وجود نداشته باشد. وجود این ابنیه‌ها که بعضاً با توجه به وقف بودن آنها همچنان نیز کارکرد خود را دارا هستند، از ظرفیت‌های فرهنگی اجتماعی مهم در ساختار شهری است که علاوه بر تقویت سرمایه اجتماعی و هویت مذهبی، می‌تواند با نگاهی درست به ظرفیت‌های ویژه‌ای در جهت توسعه صنعت توریسم تبدیل گردد.

در این بین مجموعه موقوفات «علی‌قلی آقا» در محله بید آباد اصفهان که به همت شهرداری اصفهان، احیا گردیده نمونه خوبی از این امر می‌باشد که توانسته به‌عنوان یکی از قطب‌های گردشگری شهر اصفهان معرفی گردد.

وجود حمام، بازارچه، مسجد، مدرسه علمیه، زورخانه و.. و وقف‌نامه مهم آن که سالیان متمادی است باعث حفظ و رونق این اماکن گردیده است می‌تواند الگوی مناسبی جهت احیای دیگر مراکز مشابه در ایران اسلامی گردد.

این مقاله که با رویکرد توصیفی - تحلیلی و مطالعه کتابخانه‌ای - اسنادی نگارش شده است به معرفی این مجموعه و وقف‌نامه آن می‌پردازد و در صدد است راهکارها و پیشنهادها و انتقادات برای بهره‌برداری بهتر از این نوع مجموعه‌ها را در جهت احیای صنعت توریسم گردشگری با محوریت موقوفات مذهبی تبیین نماید.

واژگان کلیدی: وقف، موقوفات، اصفهان، علی‌قلی آقا، بید آباد، توریسم.

*. کارشناس ارشد تاریخ ایران اسلامی.
m.g70esf@yahoo.com
**. کارشناس کتابداری
Seyed1276187602@gmail.com

مقدمه

موقوفات به دلیل این‌که پشتوانه مالی برای حفظ و نگهداری داشته‌اند در گذر زمان، کمتر مورد آسیب و دست‌اندازی قرار بگیرد. به‌گونه‌ای که طبق وقف‌نامه، متولی موظف است از درآمد موقوفات علاوه بر حفظ عین، به نیت واقف در وقف‌نامه عمل کند. در این بین هرچه واقف توانسته باشد سلسله متولیان را از افراد معتمد و مطمئن به امور گماشته باشد و هر متولی نیز خود را موظف به انجام مفاد وقف‌نامه بداند، دوام و قوام موقوفات طولانی‌تر و کارکرد آن نیز بادوام‌تر بوده است.

مجموعه موقوفات علی‌قلی آقا در محله بیدآباد که شامل مسجد و مدرسه و برخی از مغازه‌های بازار و حمام این محله است امروزه به‌عنوان محور گردشگری علی‌قلی آقا در محله بیدآباد اصفهان مشهور است. وسعت این مجموعه ۲۱۸۰ مترمربع می‌باشد (کردوانی و مورد غفاری، ۱۳۹۰: ۲۵) و بافت تاریخی مذهبی محله بیدآباد اصفهان را تشکیل می‌دهد.

سازمان نوسازی و بهسازی شهرداری اصفهان در دهه ۸۰ با اهداف افزایش حس تعلق ساکنین، جذب گردشگر و وحدت بخشی مجموعه موقوفات علی‌قلی آقا، اقدام به احیای عناصر تاریخی و نوسازی آنها، ساماندهی بازارچه و احداث گذر جدید جهت ایجاد بافت یکپارچه گردشگری اقدام کرده است (کردوانی و مورد غفاری، ۱۳۹۰: ۲۵) تا جایی که امروزه مجموعه موقوفات علی‌قلی آقا در محله بیدآباد اصفهان به‌عنوان یک بافت گردشگری مذهبی مورد استقبال گردشگران قرار گرفته است.

۱. پیشینه پژوهش

در مورد محله بیدآباد و مجموعه علی‌قلی آقا، تاکنون پایان‌نامه‌ها و مقالات متعددی به نگارش آمده است که این خود بیانگر اهمیت این مکان در نزد اساتید می‌باشد. از جمله این پایان‌نامه‌ها و مقالات می‌توان به موارد زیر اشاره کرد.

پایان‌نامه دکتری رشته شهرسازی اسلامی با موضوع «تبیین مفهوم ماندگاری در فضای شهری با تأکید بر دگردیسی/ پایایی، موردپژوهی محله علی‌قلی آقا شهر اصفهان»، نوشته دکتر شاهد مغربی که در سال ۱۳۹۸ در دانشگاه هنر اصفهان دفاع شده است. نویسنده اگرچه ترسیم خوبی از بافت محله بیدآباد و مجموعه علی‌قلی آقا دارد ولی بیشتر سعی در ترسیم مرز تاریخی این محله داشته و به موقوفات اصلاً اشاره‌ای نکرده است.

پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد با موضوع «طراحی فضای چند منظوره فرهنگی - تفریحی مرکز محله علی قلی آقا (اصفهان) با رویکرد شهر خلاق جهت تقویت گردشگری محله» نوشته علی رستمی که در سال ۱۴۰۰ در گروه معماری دانشگاه آزاد نطنز دفاع شده است. نویسندگان در این رساله سعی در تبیین کارکردهای گردشگری فرهنگی و مذهبی محله بید آباد اصفهان داشته است؛ ولی بیشتر به طراحی‌های جدید شهری در این راستا پرداخته و کمتر به عناصر تاریخی موجود اشاره کرده است. به‌خصوص آنکه در اشارات ایشان به مباحث وقف و موقوفات پرداخته نشده است.

پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد رشته گرافیک دانشگاه سپهر اصفهان با عنوان «مطالعه عناصر ماهوی زیبایی‌شناختی محله علی‌قلی آقا با تأکید بر ویژگی تجسمی» نوشته خانم ندا زبیدی است. نویسندگان در این رساله به عناصر زیباشناختی محله بیدآباد به‌خصوص مسجد و حمام و بازار علی‌قلی آقا اشاره دارد؛ ولی به ویژگی‌های موقوفه‌ای و مذهبی این بناها اشاره نکرده است.

مقاله «توریسم و رویکرد نوسازی در طراحی بافت‌های تاریخی شهری مطالعه موردی: شهر اصفهان»، نوشته پرویز کردوانی و ونوس مورد غفاری است که در تابستان ۱۳۹۰ در شماره ۳۰ فصل‌نامه جغرافیایی سرزمین منتشر شده است. نویسندگان در این مقاله به بازسازی بافت‌های فرسوده جهت رونق گردشگری در شهر اصفهان پرداخته‌اند که در این بین به محله بیدآباد اصفهان نیز اشاره شده و ظرفیت‌های گردشگری این محله را به‌اختصار بیان کرده‌اند.

آنچه مشخص است، هرچند پایان‌نامه‌ها و مقالات علمی خوبی به محله بیدآباد اصفهان و مجموعه علی‌قلی آقا پرداخته‌اند؛ ولی هیچ‌کدام از این آثار از منظر موقوفه بودن این مجموعه و ظرفیت وقف در حفظ و پایداری این ابنیه سخنی به میان نیاورده‌اند و می‌توان گفت وجه تمایز پژوهش حاضر با سایر پژوهش‌ها همین امر می‌باشد.

۲. روش تحقیق

این مقاله با روش مطالعه کتابخانه‌ای - اسنادی و مبتنی بر مشاهده میدانی نگارش یافته است. نویسندگان در این مقاله سعی کرده با توجه به بافت قدیمی محله بیدآباد به ظرفیت‌های گردشگری موقوفات علی‌قلی آقا در این محله، به‌عنوان مجموعه‌ای منسجم از عناصر گوناگون وقف بپردازد.

۳. محله بیدآباد

محله بیدآباد در دوره دیلمیان بیرون از برج و باروی اصفهان بوده و چنانچه در محاسن اصفهان اشاره شده، در سده چهارم و پنجم هجری بیدآباد نامیده می‌شده است. این محله شامل بازار، مساجد، قصرها و مدارس است. بیدآباد در دوران پیش از صفویه و به‌خصوص در دوران ترکمانان بسیار آباد بوده است به‌گونه‌ای که در کتب تاریخی مساجد و مقابر و مدارس از این دوران در این محله نام برده شده که از آن دوره همچنان مدرسه باقریه درب کوشک و مدرسه ترک‌ها همچنان موجود است. (ریاحی، ۱۳۹۱: ۱۰۲؛ شفقی، ۱۳۸۱: ۴۰۳). در دوره صفویه، به‌ویژه در اواخر این دوره، برخی از بزرگان دولت به بیدآباد رونق خاصی بخشیدند. از جمله یکی از خواجه سرایان به نام علی‌قلی آقا مسجد، حمام و بازاری در آنجا احداث نمود. (ریاحی، ۱۳۹۱: ۱۰۲؛ طبسی، ۱۳۸۱: ۹۳) که تا امروزه نیز فعال است و به رونق این محله کمک شایانی کرده است. ایجاد موقوفات گسترده برای این بناها باعث گردید تا این بناها بعد از گذشت حدود سیصد سال همچنان فعال بوده و محل رجوع مردم باشد و همچنان به‌عنوان قطب مذهبی فرهنگی این منطقه از اصفهان مطرح باشد. (پور نادری، ۱۳۹۰: ۱۵۵).

۴. شخصیت‌شناسی علی‌قلی آقا

علی‌قلی آقا از خواجهگان معروف و نیکوکار اواخر دوره صفویه است که در زمان سلطنت شاه سلیمان و شاه سلطان حسین صفوی زندگی می‌کرده است. (موحد ابطحی، ۱۳۸۵، ج ۲: ۱۷۸). علی‌قلی آقا همراه برادرش خسرو آقا آثار قابل توجهی از خود به یادگار گذاشته‌اند. در آن زمان علی‌قلی آقا مأمور شد برخی از ابنیه و عناصر خدماتی و عام‌المنفعه مانند مسجد، حمام، بازارچه و... جهت برآورده ساختن نیاز ساکنین به‌وجود آورد. وی این کار را با ساخت مسجد و تکمیل آن آغاز و سپس حمام و پس از آن چهارسوق و بازارچه را احداث نمود و تماماً آنها را وقف نمود که تاکنون همچنان پا برجاستند (صرامی، ۱۳۹۲: ۴۷). بانی آن به منظور بالا بردن کیفیت فضایی، نهر بابا حسن یا نهر علی‌قلی آقا را از مادی فدن، منشعب نموده است. نهر از میان مسجد، حمام و بازارچه می‌گذرد و بر طراوت محله می‌افزاید. بازارچه این محله با چهل باب دکان، مرکز خرید ساکنان آن را تشکیل می‌دهد. در بازارچه، نانوائی، قصابی، عطاری، بقالی، میوه‌فروشی و غذاپزی سنتی وجود دارد. فعالیت‌هایی چون کفاشی، نجاری، خرازی، پنبه زنی و... نیز در جریان است. مجموعه بازار موقوفه بود و درآمد حاصل از اجاره مغازه‌های بازارچه و حمام (در گذشته)

و کاروان‌سرا برای حفظ و تعمیر و اداره مسجد هزینه می‌شود. شرح موقوفات محله علی قلی آقا و چگونگی صرف درآمد آن در متن وقف‌نامه مسجد علی قلی آقا آمده است. (زبیدی، ۳۶: ۱۳۹۸).

۵. گونه‌شناسی موقوفات علی‌قلی آقا در محله بیدآباد

مجموعه موقوفات علی‌قلی آقا در محله بیدآباد اصفهان، امروزه به‌عنوان یک محور تاریخی گردشگری مطرح است که علاوه بر ابعاد هنر معماری دوران صفوی و سبک زندگی آن دوران، کارکردشناسی نهاد وقف در حفظ و پایداری بناهای عام‌المنفعه را تبیین می‌سازد.

۵-۱. مسجد علی‌قلی آقا

مسجد علی‌قلی آقا، از نمونه مساجد زیبایی عهد صفوی است که در دوران سلطنت شاه سلطان حسین صفوی ایجاد شده است. کتیبه سردر مسجد تاریخ ساخت این بنا را چنین معرفی می‌کند: «بسم‌الله الرحمن الرحیم لقد تصدی لإتمام هذا المسجد الشریف و اختتام هذا المعبد المنیف فی زمن الدوله السلطان الأعظم و الخاقان الأعدل الأکرم الشاه سلطان الحسین الموسوی الحسینی الصفوی بهادرخان خلد الله ملکه و افاض علی العالمین بره عالیجناب الموفق بالتوفیقات الربانیه و المؤید بالتأییدات السبحانیه محرم حریم الدوله السنیه العظمی و مقرب الحضرة العلیه الکبری الحاج علی آقا وفقه الله تعالی علی نقی الإمامی سنه ۱۱۲۲».

مساحت مسجد علی‌قلی آقا، نزدیک به هزار و دویست ذرع است و نهر بابا حسن که شعبه‌ای از مادی فدن است، از میان مسجد و حمام می‌گذرد (جابری انصاری، ۱۳۷۸: ۱۳۰). در تاریخ بنای مسجد علی‌قلی آقا، شعری داخل مقرنس‌های سردر، به خط نستعلیق به قلم محمد صالح اصفهانی نوشته شده است:

در زمان دولت سلطان حسین

آنکه ظل حضرت ایزد بود

شد بنا این مسجد و تاریخ گشت

«رحمت حق وقف این مسجد بود» (۱۱۲۲)

این شعر علاوه بر این‌که ماده‌تاریخ ساخت این بنا را مشخص می‌کند، تلویحاً به وقف بودن این بنا نیز اشاره دارد. گرچه صحن مسجد کوچک است، ولی سردر بسیار زیبا و کاشی‌کاری جالب در اطراف صحن که از نوع گره‌کاری است، منظره‌ای دلپذیر را به نمایش

می‌گذارد، و به‌راستی تزیینات و کاشی‌کاری این مسجد، موجب تحسین و دعای خیر برای بانی، و هنرمندان دست‌اندرکار ایجاد این اثر دینی و تاریخی، می‌باشد. (موحد ابطحی، ۱۳۸۵، ج ۲: ۱۷۹). شبستان مسجد در سمت شرقی صحن با ۸ ستون سنگی قابل‌مشاهده است. این شبستان به دلیل داشتن در چوبی خاتم‌کاری شده بسیار زیبا، جالب و منحصر به فرد می‌باشد. از دیگر تزیینات این شبستان می‌توان به جلوه بی‌نظیر کاشی‌های گره چینی آن اشاره کرد. در کتیبه شبستان با خط نستعلیق و به رنگ سفید روی زمینه‌ای از کاشی لاجوردی اشعاری به شرح زیر نوشته شده است.

هوالله تعالی شأنه العزیز
یا علی ادرکنی
از علو همت صدر عجل
فخر دوران قطب ایمان بدر دین
چرخ فر قاضی ابوالقاسم که هست
شخص پاکش پیشوای متقین
یافت اتمام این شبستان کز شرف
بایدش خلدم شود روح الامین
یافت چون اتمام این عالی بنا
ماند یحیی بهر تاریخش غمین
قال جبریل الامین (ا تطهرون
و أدخلوها فی سلام آمینین)
(۱۲۹۷) (هنرفر، ۱۳۵۰: ۶۸۳)

با خواندن این اشعار می‌توان متوجه شد در سال ۱۲۹۷ قمری، مصادف با زمان حکومت ناصر الدین شاه قاجار، این شبستان به مسجد علی قلی آقا اضافه شده است و قبل از آن وجود نداشته. این کتیبه اثر هنرمند کاشی کار محمد اسماعیل و هنرمند خطاط عبدالجواد می‌باشد. مسجد علی قلی آقا به دلیل داشتن کاشی‌کاری‌های ارزشمند، خطوط زیبا ثلث و نستعلیق، از بناهای ارزشمند مربوط به دوران حکومت سلسله صفویه و قاجاریه است. در طرف غربی مسجد، در طبقه دوم (بالای سردر مسجد و دو طرف آن) ۱۲ حجره وجود دارد که به‌عنوان مدرسه ساخته شده، و در وقف‌نامه مسجد، برای طلاب ساکن در این

حجرات، حقوق و مزایائی در نظر گرفته شده است. شخصی به نام ابراهیم مشهدی طوسی، نسخه‌ای از حاشیه الوافیه، سیّد صدرالدین محمد بن محمدباقر قمی را، در مدرسه علی‌قلی آقا، به تاریخ پنجشنبه سوّم رجب ۱۲۲۹، کتابت نموده است که نشان از مرتبت علمی این مدرسه دارد.

آنچه این مسجد را در زمره بناهای در خور توجه دوران شاه سلطان حسین صفوی بیان می‌کند، هم‌زمانی ساخت آن با مدرسه چهارباغ اصفهان است و اگر به‌صورت مجموعه‌ای به این بناها توجه کنیم، پس از مجموعه مدرسه چهارباغ و بازار و کاروان‌سرای آن، مجموعه مسجد و حمام و بازار علی‌قلی آقا، دومین مجموعه مهم در دوران شاه سلطان صفوی به شمار می‌رود که از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. (پور نادری، ۱۳۹۰: ۱۵۹). این بنا در ۲۲ آذر سال ۱۳۱۳ به شماره ۲۲۵ در فهرست آثار ملی ایران به ثبت رسیده است. (آقا داودی، ۱۳۹۸: ۷۳).

۵-۲. حمام علی‌قلی آقا

در مقابل مسجد، حمام علی‌قلی آقا با ۹۸۳ متر مربع واقع شده که بعضی از آن دستخوش تغییراتی در بنا و معماری گردید و مقداری از کاشی‌های نفیس آن به کاخ چهلستون انتقال یافته است و در سال‌های اخیر توسط شهرداری اصفهان مرمت و بازسازی گردید. این حمام دارای ویژگی‌های خان، که دوقلو است «حمام مردانه و زنانه» و هر کدام دارای قسمت‌های مختلفی از جمله هشتی ورودی سربینه، گرمخانه، خزینه، چهارحوض، شاه‌نشین و... است که دارای تزئینات نقاشی و کاشی‌کاری‌های زیبا می‌باشد و از بهترین حمام‌های اصفهان بوده که اکثر محققین از آن نام برده‌اند. (مفیدی، ۱۳۹۴: ۱۰۵). این حمام تا سال ۱۳۷۲ فعال بوده است (مجموعه نویسندگان، ۱۴۰۰: ۲۹۷) و پس از آن توسط شهرداری اصفهان مرمت و به‌عنوان موزه مردمشناسی مورد بهره‌برداری قرار گرفت و امروزه به‌عنوان یکی از کانون‌های گردشگری شهر اصفهان به‌شمار می‌رود.

۵-۳. بازارچه علی‌قلی آقا

بازارچه و چهارسوق در قرن دوازدهم هجری و در زمان سلطان حسین ایجاد شده است. (صرامی، ۱۳۹۷: ۳). علی‌قلی آقا بازارچه را عمود بر یکدیگر ساخت و چهارسوی بسیار زیبایی را در این مجموعه شکل داد که از چهارسوهای قابل‌توجه در این شهر می‌باشد و بسیاری از پژوهش‌گران از آن بازدید کرده و درباره آن مطلب نوشته‌اند. این بازارچه به این

دلیل ساخته شده که درآمد حاصل از آن خرج نگهداری مسجد باشد. بازارچه علی‌قلی آقا نیز در مرکزیت و در امتداد محور تاریخی علی‌قلی آقا واقع شده و دارای دو راسته اصلی و بزرگ و یک راسته فرعی و کوچک و نیز یک چهارسوق با دهنه‌ای به قطر ۱۰ / ۱۱ متر و ارتفاع ۲۶ / ۱۱ متر در مرکز است. بازارچه مسقف بوده و پوشش سقف آن طاق و چشمه و آجری است. چهارسوق بازارچه در مرکز آن، آجری و به شکل هشت‌ضلعی است که نقش اتصال دهنه راسته‌های بازارچه را ایفا نموده و به‌عنوان مرکز ثقل بازارچه عمل می‌نماید.

۴- وقف‌نامه علی‌قلی آقا

متن وقف‌نامه علی‌قلی آقا تاریخ وقف: ۲ جمادی الاولی ۱۱۲۵ ه.ق

بسم‌الله الرحمن الرحیم و به نستعین

دانه سعادت دارین و حبه مسرت نشأتین، وقف کام کبوتران ناطقه واقفان موافق

آگاهی و عارفان حقایق اشیاء کما هی است که در مفتوح جلابیل افعال و اقوال به مضمون حدیث شریف «کلّ امر ذی بال..» جز به کلمتین طیبیتین بسمله و تحمید، لب اظهار به گفتار دیگر نگشوده‌اند.

زهی ساحت کبریای حکیمی که مساجد جامعه قلوب موخدان و معابد واسعه صدور متعجّان، وقف ذکر توحید اوست و مدارس افکار عرفاً و صوامع اسرار حکماً حبس بیان تمجید او. متولیان تکایبای عبادت اسم او را ورد زبان ساخته‌اند و معتکفان زوایای زهادت، یاد او را کلید خزانه هرگونه فیض یافته‌اند. جایی که صنوف انبیاء از دورگردان بساط معرفت ذاتش باشند، ازین واقفان موافق جهل و نادانی چه آید و مقامی که صفوف سکنه ملأ اعلی محروم از دخول حرم حجاب کبریای صفاتش گشته باشند، ازین تابهان فیافی تیه و حیرانی چه تراود؟! فله الملك و له الحمد حمدا کثیرا و تعالی ذاته عما یقولون علوا کبیرا. و زیب و زینت حجات ضمایر مقدسه قدسیان و نقش و نگار غرفات خواطر کزوبیان به نعت و ثنای مقدّس جنابی است که روازن مدارس دل‌های امت از شعاع مهر انور شریعتش پُر نور است و اراضی بایره اعمال اهل معصیت از سرچشمه کوثر شفاعتش دایر و معمور، اعنی واضع قانون شریعت غرّا، واقف سر مکنون «فاوحی الی عبده ما أوحی»، محرم حریم «دنی فتدلی»، مسند نشین «فکان قاب قوسین أو أدنی»، سید المرسلین و شفیع المذنبین محمد بن عبد الله، خاتم النبیین و بر آل اطهار و عترت ابرارش چهارده معصوم - صلوات الله علیهم اجمعین - که قرای عصمت و طهارت بر ایشان نسلأ بعد نسل

موقوف است و نماء حاصل علم و هدایت بر ایشان عقبا عقیب عقب مصروف. خصوصاً متولی مهمات امت و متصدی معضلات شریعت، ناظر مصالح انام، مدرّس مدرسه شرایع و احکام، اسد الله الغالب و شهاب الله الثاقب، امام المشارق و المغارب امیر المؤمنین علی بن ابی طالب - صلوات الله و سلامه علیه و علی ابن عمّه و زوجته و ابناؤه الطاهیرین و لعنة الله علی اعدائهم و مخالفیهم دهر الداهیرین - . و بعد؛ مقنّی سخن و گفتار به دستیاری تیشه خامه حقایق نگار از پیشگاه دشت بیاض این صحیفه خیریت آثار رشته قنات این مطلب جسیم را در جداول بین السطور این کتاب کریم جاری ساخته که بر عاقل خبیر و هوشمند بصیر مخفی و ستیر نخواهد بود که مقصد اصلی و مطلب کلی از ایجاد بنی نوع انسان و خلق این زبده نتایج ارکان، بنابر مضمون بلاغت مشحون «و ما خلقت الجنّ و الانس الا ليعبدون» و حدیث قدسی و کلام قدوسی «کنْتُ کنزاً مخفیّاً فأحببت أن أعرف فخلقت الخلق لکی أعرف» معرفت جناب کبریا و عبادت خالق ارض و سماست. و از اینجاست که پیوسته عارفان دقیق سنج در پنج روزه حیات این سرای سپنج تمامی ده عُشر حاصل زندگانی این نشأه فانی را در تعمیر مساجد عبادت و مرمت مدارس معرفت مصروف داشته‌اند و همواره هوشمندان نیکو کردار درین دهر غدار ناپایدار، مزارع فرادیس دارالقرار و بساتین «جَنّات تجری من تحتها الأنهار» را به پیشیز و دیناری خریداری نموده، حجرات و عُرفات آن را به نقش و نگار اعمال صالحات پرداخته‌اند.

لهذا در این اوان سعادت نشان کرامت توأمان که الطاف ازلی و فیوضات لم یزلی شامل حال و متکفل آمال عالی حضرت رفیع مرتبت منیع منزلت گرمی رتبت سامی منقبت ستوده خصلت، دولت و مناعت و متانت پناه معالی و عوالی دستگاه عظمت و محمّدت و جلالت انتباه، زبده مقزبان درگاه گیتی پناه، عمده محرمان بارگاه عرش اشتباه، تامّ النصیب مراتب اجر و ثواب، المستغنی عن اجراء الاوصاف و الالقاب، مقزّب زینا للدولة و المناعة و العظمة و المحمّدة و الاقبال، علیقلی آقا - ضاعف الله تعالی قدره العالی - گردیده، کُحلّ الجواهر «مثل ما یُتقفون أموالهم فی سبیل الله کمثل حبة أنبتت سبع سنابل فی کلّ سنبله مائة حبة و الله یضاعف لمن یشاء» را سرمه دیده اعتبار نمود و مصباح فی زجاجه «من ذا الذی یقرض الله قرضاً حسناً فیضاعفه له أضعافاً کثیراً» را روشنی بخش شبستان دل اخلاص منزل ساخته؛ ابتغاءً لوجه الله الکریم، «یوم لا یملک نفس لنفس شیئاً» و طلباً لثوابه الجسیم، «یوم تجد کلّ نفس ما عملت من خیر محضراً» وقف مخلّد صحیح شرعی و حبس مؤبّد صریح دینی نمود [رقبات ذیل را]:

رقبات مفصله

- ۱- همگی و تمامی ده حبه تامه شایعه اربابیه و چهار دانک دیگر از یک حبه از جمله هفتاد و دو حبه که عبارتست از کلّ قریه معینه موسومه به قریه کلیشاد النجان من توابع دارالسلطنه اصفهان، غنّیه از تحدید لغایة الشهرة و نهاية المعرفة، با کافه ملحقات دینیه و عاقه منضمات اسلامیة از اراضی و صحاری و قنوات و مجاری و شرب و مشارب و مضافات و منسوبات و غیر ذلك من التوابع و اللواحق، بقدر الحصة الشایعة المزبور.
- ۲- و قاطبت موازی شصت و یک حبه و به عبارت اخری پنج دانک و یک حبه از یک دانک دیگر از کل ششدانک مشاع تمامت یک باب طاحونه معینه معلومه معروفه به طاحونه پیر واقعه در گوشه پل فلاورجان، دایره به دو سنگ که در محل وقوع مستغنی از ذکر حد و وصف است با جمیع توابع شرعیه و لواحق ملّیه از ممّر و مدخل و عمارات خشت پوش و آلات و ادوات خشبیه و حجریه و حدیدیه و غیر ذلك من التوابع و اللواحق.
- ۳- و همگی و تمامت یک درب باغ معین محوطه ساده واقعه در اراضی قریه کلیشاد مزبور در قرب طاحونه مزبوره که محدود است [به حدود ذیل]: [حدی] به زاینده رود و [حدی] به طاحونه سرکار خاصه شریفه و [حدی] به املاک کلیشاد و [حدی] به شارع عام سوی برج با جمیع توابع شرعیه و شرب و مشارب.
- ۴- و قاطبت و جملگی دو باب حَمّام متصلین به یکدیگر واقعین در محله شیخ ابومسعود اصفهان، محاذی مسجد متعلقه به عالیقدر واقف مؤمی‌الیه و از راه انتساب به عالی حضرت واقف مشارالیه حمامین مزبورین مستغنی از ذکر حد و وصفاند با جمیع توابع شرعیه و لواحق ملّیه از ممّر و مدخل و گلخن و چاه و منبع و غیر ما ذکر من التوابع که در این وقت از مال خود احداث نموده‌اند.
- ۵- و تمامت موازی چهار باب دکاکین معینه واقعه در جنب مسجد مرقومه بعد که غنّیه از تحدیداند، با جمیع توابع از ممّر و مدخل و دروب و غیر ذلك.
- ۶- و کلیت اعیان چوب پوش و تخته پوش و طاق آجری نمخانه و حصار ته چشمه چشمه که اجناس حمصی در آنها می‌ریزند و تخت‌های درب دکان مزبور و اعیان دستگاه‌ها.
- ۷- یک باب دکان حمصی واقعه در قرب مدرسه ملا عبد الله معروفه به دکان حاجی میرزا نخود بریز محدوده [به حدود ذیل]: [حدی] به خان علیقلی خان [و حدی] به شارع و [حدی] به خان وقفی مرحوم میر جمله و [حدی] به دکان بقالی مع سایر اعیانات مستحدثه آن، با کافه ملحقات دینیه، سوی عرصه و اعیانات خشت پوش قدیمی از پی

و سقف و غیره، که از جمله اوقاف مرحوم میر جمله است بر مسجد معین معلوم که مشتمل است بر حجرات معینه مشخصه فوقانیه و سقاخانه مربوطه به مسجد مزبور که واقع است در محله شیخ ابومسعود رازی من محلات دارالسلطنه اصفهان و لغایة الشهرة از توصیف مستغنی است، و عالی حضرت واقف موفق در کمال استحکام همگی آنها را به اتمام رسانید. و تولیت موقوفات مزبوره را اولاً به نفس خود تفویض نمود - مادامت الارض مزینة بطول بقاءه - و بعد از قطع مراحل زندگانی و ارتحال ازین دار فانی به نشأه باقی، تولیت مزبور مفوض است به عالی حضرت رفیع مرتبت سامی منزلت گرامی منقبت، دولت و مناعت و اقبال پناه نبالت و محمدمت و اجلال دستگاه، عظمت و ابهت و معالی و عالی اکتناه، اعظم مقربان درگاه گیتی پناه، افخم محرمان بارگاه فلک اشتباه، عالی جاه مقرب الخاقانی، مجدا للدولة و الرفعة و العظمة و الاقبال و الاجلال، محمد اسماعیل بیکا جبّادار باشی و بعد از او به هر که از آقایان سفید که به رتبه امر مزبور سرافراز بوده باشد. و هرگاه جبّادار باشی از آقایان عظام مزبوره تعیین نشده باشد، مفوض است به یوزباشی آقایان عظام خسرو آقایی و اگر یوزباشی تعیین نشود، مفوض خواهد بود به مجتهد امامی که در هر عصر ساکن دارالسلطنه مزبوره بوده باشد. و نظارت موفوقات مزبوره را تفویض نمود به عالی حضرت قدسی فطرت سیادت و نجابت و فضیلت پناه علامی فهّامی، کمالاً للسیادة و النجابة و الفضیلة و الافادة و الافاضة، میرمحمد حسینا، ولد ارجمند عالی حضرت قدسی طینت قدوسی طویّت سیادت و نجابت پناه شریعت و فضیلت و افادت و افاضت دستگاه حقایق و دقایق و معارف آگاه، جامع المعقول و المنقول، مستنبط دقایق الفروع من الاصول، علامی

مجتهد الزمانی، علامة العلمائی، فهّامة الفضلائی، زبده اعظم السادات الکرام و اعلم العلماء و المجتهدین الاعلام، میر محمد صالحا الحسنی الحسینی - ادم الله تعالی برکاته علی المؤمنین - و بعد از او به اعلم اصلح اولاد ذکور والد ماجدش من ایّ بطن کان. و با انقراض اولاد ذکور - العیاذ بالله - با اعلم اصلح از ذکور اولاد انات معظم الیه من ایّ بطن کان، به شرط آنکه به شرف سیادت مشرف بوده باشد. و بعد از انقراض اولاد سید از طبقه مزبوره - عیاذاً بالله - با اعلم اصلح اولاد ذکور بالغ عالی حضرت معظم الیه است که جدّ ناظر حال بوده باشد من ایّ بطن کان. و با انقراض اولاد ذکور - العیاذ بالله - با اعلم اصلح از ذکور اولاد انات جدّ ناظر حال، مشروط به وصف سیادت.

و با انقراض همگی ایشان - العیاذ باللہ - با عالم محدث امامی ساکن دارالسلطنه اصفهان مفوض است.

و با تعدد، مختار به قرعه شرعی.

و تصدی موقوفات مزبورہ را تفویض نمود به جناب سیادت و نجابت پناه عزت و مکرمت و ورع اکتناه میر محمد ابراهیم کرک یراق سمت آقایان عظام خسرو آقایی. و بعد از او به ارشد اصلح اولاد ذکور مؤمی الیہ من ای بطن کان.

و با انقراض اولاد ذکور مشارالیہ، با ارشد اصلح ذکور اولاد انات مؤمی الیہ، به شرط آنکہ به صفت سیادت متصف بوده باشد.

و با انقراض همگی، هر که را متولی و ناظران عصر تعیین نمایند.

و ثواب این وقف مخلد و حبس مؤبد را اولاً به ارواح مقدسه مطهره منوره حضرات عالیات عرش درجات سدره مرتبات فردوس منزلت و ثانیاً به ارواح سلاطین

جنت مکین سلسله علیہ صفیہ صفوئہ - انار الله برهانهم و شیّد ارکانهم - قربت نمود

و مصارف این وقف شرعی را چنین مقرر فرمود کہ از حاصل موقوفه مزبورہ بعد از

وضع مخارج و مالوجہات و حقوق سلطانی و اخراجات تنقیہ قنوات و سایر

ضروریات و تعمیر موقوفات مذکورہ، آنچه باقی بماند از حاصل املاک به ده عشر

منقسم سازند

مصارف:

۱. متولی یک عشر از آن را به صیغہ حق التولیہ و یک عشر را ناظر به صیغہ حق

النظارہ و چون متصدی حقوق خدمات بسیار دارد و می باید ضبط محصول املاک

و وجوہ اجارات و کرایہ مستغلات نموده، به مصارف مقررہ رساند، او نیز یک عشر را

به صیغہ حق التصدی و از سایر موقوفات هر یک از متولی و ناظر و متصدی نیم عشر را

متصرف شدہ، بقیہ حاصل موقوفات را متولی و ناظر باطلاع یکدیگر صرف تعمیر

مسجد و حجرات مذکورہ و سقاخانہ و بیت الخلاء و غسلخانہ - هرگاہ ساخته شود -

و فرش و روشنایی مسجد و بیت الخلاء و دلو و ریسمان و سایر مصارف مذکورہ بعد

نمایند.

۲. وظیفہ متولی آن است کہ سعی بلیغ و اہتمام تمام در نظم و نسق و آبادانی

موقوفات مزبورہ نموده، دقیقہ [ای] فوت و فروگذاشت ننماید و اگر موقوفات محتاج

به تعمیر و مرمت بوده باشد یا قنات آن تنقیہ احتیاج داشته باشد، اولاً آنچه صرف آن

شود از حاصل موقوفات، مقدّم بر حق التولیه و حق النظاره و حق التصدی و مصارف مسجد و حجرات و ما یتعلق بها دارد و نگذارد که در سالی از سالها مالک مزبور یا آسیا و حمامها و دکاکین مذکوره بایر و معطل گردند . و باقیات صالحات نشأه باقیه را بحق التولیه خود حساب نموده، حق التولیه خود را متولی تصرف نموده، حق النظاره و حق التصدی را برساند.

۳. و وظیفه ناظر آنکه متوجه ترویج و نظم و نسق و آبادانی مسجد و حجرات و سقاخانه و غیره و اخذ و اعطاء حجرات مدرسه بوده، اقلّاً چهارده نفر از طلبه را در حجرات مدرسه ساکن سازد و اختیار زیاده تا بیست و هشت نفر با متولی و ناظر است و باید که طلبه سکنه مدرسه در هر هفته اقلّاً سه شب در حجرات خود بیتوته نمایند و در ماه مبارک رجب و شعبان و رمضان در هر شبانه روزی هر یک، یک جزو قرآن تلاوت نموده، ثواب یک ختم را به رسم هدیه حضرات عالیات سدره مرتبات و یک ختم را به ارواح مقدسه سلاطین جنت مکین صفویّه و یک ختم را به روح واقف موفّق، قربت نمایند.

۴. و باید که ناظر در هر عصری از اعصار با اطلاع متولی، مدّرسی برای حجرات مسجد مزبور تعیین نماید که در مسجد و حجرات مزبوره - هر یک که خواسته باشد - مشغول تدریس علوم دینیّه و معارف یقینه بوده باشد . و باید که سوی ایام تعطیلات شایعه متداوله اعیاد و غیرها بلا مانع در هر هفته اقلّاً چهار روز مشغول مباحثه و مدارس بوده، بعد از فراغ از درس او و طلبه حاضرین مجمع درس هر یک سورهفاتحه الکتاب را تلاوت نموده، ثواب آن را به واقف قربت نمایند.

۵. و اقلّاً یک نفر خادم که متوجه جاروب مسجد و آب کشی حوض مسجد و خدمت طلبه و مدّرس شود تعیین نماید و اختیار زیاده از یک نفر تا سه نفر درین باب، با متولی و ناظر است.

۶. و مؤذنی تعیین نماید که در اوقات صلوات خمسه در گلدسته مسجد مزبور بهصوت بلند به اذان اعلامی، مؤمنین و مؤمنات سکنه محله مزبوره را مطلع سازد و به عقب هر که به نماز جماعت در مسجد مزبور قیام نماید، به اذان اشتغال نماید و زیاد نمودن یک نفر مؤذن تا سه نفر با متولی و ناظر است.

۷. و از بقیه مداخل، ناظر اولاً به اطلاع متولی و متصدی، تعمیرات مسجد و مدرسه و

سقاخانه و غسلخانه و ما يتعلق بها و روشنایی و فرش و ازاله برف بام‌های مسجد و غیره را منظور داشته، مابقی را در مصارف مفصله ذیل بدین موجب صرف و قسمت نماید:

۸. که در هر سال صرف اخراجات تعزیه حضرت امیرالمؤمنین - صلوات الله علیه - شود درنوزدهم و بیست و یکم ماه مبارک رمضان هر قدر که متولی و ناظر اختیار نمایند.

۹. صرف تعزیه حضرت سید الشهداء - علیه السلام - که در عشر [ه] محرم هر سال به عمل آید از دو تومان تا پنج تومان و زیاده اگر احتیاج شود نیز اختیار با متولی و ناظر است.

۱۰. مقرری و هر یوم جماعت مؤذ [ن] ان و خادمان، خواه واحد و خواه متعدّد که به اطلاع متولی و ناظر به عمل آورده شود، همه ساله از قرار تقریبی هر یوم پنجاه دینار تبریزی.

۱۱. وظیفه طلبه مدرسه، چون در این وقت نفری از قرار پنجاه دینار داده می‌شود، شرط نمود که هرگاه مداخل از مخارج مزبوره چیزی اضافه نماید، متولی و ناظر به اطلاع یکدگران، وجه را هر ساله اضافه وظیفه مقرری طلبه مدرسه مزبوره و میانه ایشان بالسویه دون المزیه تقسیم نموده، به مصرف دیگر صرف نمایند.

۱۲. که به ازاء حق التدریس در وجه مدرّس برسانند از قرار سالی مبلغ هفت تومان تبریزی و اضافه که درباره طلبه منظور و مقرّر شده، درباره مدرّس منظور نیست و می‌باید که زیاده از وجه مقرّری چیزی به مشارالیه داده نشود.

۱۳. که به مصارف مزبوره هر ساله بدین موجب صرف شود: که در هر سال به‌عنوان مدد خرج سه نفر یا بیشتر از جماعت صالح که به زیارت عتبات یا مشهد مقدس رفته و در آن اماکن مشرفه به نیابت واقف نیز زیارت نمایند، از قرار نفری یک تومان تبریزی یا کمتر، و زیاده از وجه مزبور مرخص نیستند و می‌باید که به اطلاع متولی و ناظر و مدرّس به عمل آورده شود، از قرار سالی مبلغ سه تومان تبریزی، نصفه یک تومان و پنج هزار دینار تبریزی. که در هر سال در ایام ماه مبارک رمضان، مبلغ دو تومان و یک هزار دینار تبریزی به طلبه مدرسه مزبوره و غیره داده شود که سوی ختمات کلام الله که در فوق شرط شده، موازی سی و سه ختم قرآن کرده شود بدین موجب: که در لیالی احیاء به عمل آورده شود، هر شب یک ختم که مجموع سه ختم به عمل آورده شود، مبلغ سه هزار دینار تبریزی. که در ایام شهر مزبور به عمل آورده شود، یک ختم.

و وظیفه متصدی اخذ و دریافت نمودن حاصل موقوفات و صرف کردن آنها در مصارف

مقرّره مرقومه فوق و ایصال وظایف مدرس و طلبه و مرسوم مؤدّنان و خادمان به اطلاع ناظر و مدرّس و باید که ماه به ماه وجه وظایف مدرّس و طلبه را با مرسومات مزبوره به نحو مقرر رسانیده، قبض به مهر ناظر و مدرّس درست داشته و درین ابواب فوت و فرو گذاشت ننماید.

و عالی حضرت واقف موقّق در ضمن عقد شرط نمود که مادام که خود مباشر امر تولیت بوده باشد، جناب ناظر مشارالیه را دخل در تنظیم و تنسیق محالّ موقوفه نبوده باشد و حساب از او به هیچ وجه من الوجوه نطلبند. و چون غرض اصلی واقف ازین وقف آن است که مثنوبات این صدقه جاریه به روزگار فرخنده آثار نواب اشرف اقدس ارفع و ارواح مقدسه هر یک از خواقین این سلسله بهیّه عظمی عاید گردد؛ لهذا از خدمت باریافتگان درگاه سلطان هر عصر و فرمان فرمایی هر زمان استعدا دارد که اگر احدی از متولیان ازمنه لاحقّه حسب الواقع متوجه نظم و نسق املاک موقوفه نگردد، ناظران عصر را رخصت عرض این مدعا به پایه سریر اعلی بوده باشد که مؤاخذه این مسامحه و مساهله را بفرمایند از او که من بعد، ترک مسامحه نماید که مصارف مقرّره حسب الواقع به عمل آید و ثواب آن به روزگار فرخنده آثار آن پادشاه ظل الله عاید گردد. و اعتراف نمود عالی حضرت واقف مشارالیه به آن که یاطیل‌های کانیه و رخام‌های مزبوره از جمله توابع و لواحق آنهاست و وقف است. و نیز شرط نمود که صدور عظام و مباشرین موقوفات به هیچ وجه من الوجوه دخل در موقوفات مزبوره ننمایند و محاسبه از متولی و ناظر و متصدی بازخواست نفرموده، محاسبه ایشان به روز حساب گذارند.

و نیز شرط نمود که مادام که خود مباشر امر تولیت بوده باشد، چیزی از وجه حق التولیه را تصرف ننموده، به مصارف مقرّره صرف نماید و هرگاه احدی از طلبه مزبوره به زیارت عتبات عالیات یا مشهد مقدس رود تا مدت شش ماه، متصدی وظیفه او را ضبط نموده و بعد از ورود تسلیم و قبض به مهر ناظر و مدرس بازیافت نماید. و اگر چنانچه فوت شود و یا آن که وعده منقضی گردد و او را وارد نشده باشد، وظیفه مزبوره را به شخصی که در ظرف مدت مزبوره به‌عنوان عاریه در حجره مزبوره سکنی داشته تسلیم و قبض از مشارالیه به مهر ناظر و مدرّس بازیافت نماید، وقفاً صحیحاً شرعیاً. و علی جمیع ذلک قد جرت الصیغه الشرعیة المستجمعة لجمیع شرایط الصحة و اللزوم من التخلية و نية التصرف بعنوان التولية؛ «فمن بدّله بعد ما سمعه فانّما اثمه على الذين يبدّلونه» و الله واسع علیم،

و من بدّله و غیر طرفاً ممّا ذکر او خان و تصرّف ازیّد ممّا سُطر أو أهمل و سامح، فعليه لعنة الله و الملائكة و الناس اجمعین. و حرّر تلك الاسطر فی دوم شهر جمادى الاولى من شهر سنة خمس و عشرين و مائة بعد الالف (۱۱۲۵) .

نتیجه‌گیری

مجموعه موقوفات علی‌قلی آقا در محله بیدآباد اصفهان، از معدود مجموعه‌های موقوفه تاریخی گوناگونی است که همچنان فعال می‌باشد. ظرفیت نهاد وقف در حفظ و نگهداری و پایداری این مجموعه باعث شده که امروزه پس از گذشت بیش از ۳۰۰ سال از احداث این بناها، همچنان در کالبد جامعه اصفهان فعال و تأثیرگذار باشد. در بین این مجموعه فقط حمام آن، آن هم به دلیل این‌که دیگر کارکرد سابق را ندارد تبدیل به موزه مردم‌شناسی شده که توانسته بافت گردشگری ویژه‌ای برای این مکان به وجود آید.

متأسفانه، علی‌رغم زحمات فراوانی که مجموعه مدیریت شهری در راستای رونق گردشگری این منطقه متحمل شده، ولی هویت موقوفه بودن این اماکن و نقش وقف در حفظ و پایداری آن برای گردشگران ناشناخته است. به نظر می‌رسد تدوین نقشه جامع گردشگری موقوفات کشور، با تصدی‌گری سازمان اوقاف و امور خیریه و وزارت گردشگری، نه تنها به آبادانی این‌گونه مراکز در ایران کمک می‌کند، بلکه بیان‌کننده نقش نهاد وقف، در هویت‌دهی مردمان جامعه از یک‌طرف، و بیان ظرفیت‌های مختلف این نهاد برای تمدن‌سازی از طرف دیگر خواهد شد.

کتابنامه

- آقا داودی، یحیی (۱۳۹۸). «واکاوی آرایه‌های معماری بناهای علمی-مذهبی عصر صفویه، نمونه‌های مورد مطالعه (ملا عبدالله، چهارباغ و علی‌قلی آقا)»، *نشریه تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی*، زمستان ۱۳۹۸.
- پور نادری، حسین (۱۳۹۰). «واکاوی رمز نهفته در سردر مسجد علی‌قلی آقا». *نشریه نامه معماری و شهرسازی*. بهار و تابستان ۱۳۹۰.
- ریاحی، محمدحسین و همکاران (۱۳۹۱). *شهری بر هامون نهاده*. اصفهان: سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری اصفهان.
- زبیدی، ندا (۱۳۹۸). «مطالعه عناصر ماهوی زیباییشناختی محله علی‌قلی آقا با تأکید بر ویژگی تجسمی». *پایان‌نامه کارشناسی ارشد*. رشته ارتباط تصویری گرایش گرافیک. مؤسسه آموزش عالی غیرانتفاعی غیر دولتی سپهر اصفهان.
- شفقی، سیروس (۱۳۸۱). *جغرافیای اصفهان*. اصفهان: دانشگاه اصفهان.
- صرامی، گلناز (۱۳۹۷). «مطالعه تطبیقی فضایی در محورهای ارگانیک و برنامه ریزی شده با تأکید بر کیفیت‌های بصری (نمونه موردی محله علی‌قلی آقا و محور برنامه‌ریزی شده نظر)». *پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشکده معماری و شهرسازی*. اصفهان: دانشگاه هنر.
- مجموعه نویسندگان (۱۴۰۰). *هم‌محله، گذری بر محله‌های اصفهان*. اصفهان: اصفهان زیبا.
- مفیدی، مهشید (۱۳۹۴). «ساماندهی بافت تاریخی در راستای هویت بخشی به محلات (مطالعه موردی: محله علی‌قلی آقا اصفهان)». *مجله شهرسازی*. شماره ۸۹.
- موحد ابطحی، حجت (۱۴۱۸). *ریشه‌ها و جلوه‌های تشیع و حوزه علمیه اصفهان در طول تاریخ*. اصفهان: دفتر تبلیغات المهدی (عج) اصفهان.
- هنرفر، لطف‌الله (۱۳۵۰). *گنجینه آثار تاریخی اصفهان*. بی‌جا.